

**JADID MILLIY ADABIYOTINING VUJUDGA KELISHI VA JADID IJODKORLARI
TOMONIDAN ILGARI SURILGAN G'OYALAR**

Mo'ydinova Irodaxon Abdumannob qizi

Qo'qon universiteti boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada jadid milliy adabiyotining vujudga kelishi, jadid adabiyotining o'zbek milliy adabiyotiga qo'shgan hissassi, tutgan o'rni haqida so'z boradi. Shu bilan bir qatorda jadid asarlarida ilgari surilgan g'oyalar va ularning milliy ozodchilik, millat va xalq manfaati yo'lidagi xizmati, haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Adabiyot, jadid adabiyoti, ijod, ijodkor, janr, she'r, she'riyat, roman, romanchilik, drama, jadid dramasi, qismat, san'at, teatr, milliy teatr, teatr trупpa, musiqa.

Аннотация. В данной статье рассказывается о становлении джадидской национальной литературы, о вкладе джадидской литературы в узбекскую национальную литературу, о ее роли. В качестве альтернативы приводятся идеи, выдвинутые в работах Джадида, и их служение национальному освобождению, интересам нации и народа.

Ключевые слова: литература, джадидская литература, творчество, создатель, жанр, поэзия, поэзия, Роман, новеллизация, драма, джадидская драма, судьба, искусство, театр, Национальный театр, театральная труппа, музыка.

Annotation. This article will talk about the emergence of jadid national literature, the contribution of jadid literature to Uzbek national literature, its role. In parallel, the Jadid works provide information about the ideas put forward and their service towards national liberation, the nation and the good of the people.

Keywords: literature, jadid literature, creation, creator, genre, poetry, poetry, novel, romance, drama, jadid drama, verse, Art, Theatre, National Theatre, Theatre Troupe, music.

Turkiston ma'rifatparvar jadidlari butun faoliyatini millat ozodligi, ma'rifati yo'lidagi kurashlar uchun sarf etdi. Ushbu faoliyatni ma'lum dastur asosida ikki yo'nalishda madaniy taraqqiyotni, ya'ni maktab, teatr, matbuot, adabiyot va san'atni rivojlantirish va bu boradagi faoliyatni amaliyot bilan bog'liq holda olib borish orqali amalga oshirdilar. Jadidchilikning yirik namoyandasi Abdulla Avloniyning "Har bir millatning dunyoda borlig'ini ko'rsatadurg'on oinai hayoti til va adabiyotidir", degan so'zlari ilm ahli orasida ma'lum va mashhurdir. O'zbek adabiy tili va adabiyoti hamda san'atining shakllanishi hamda rivoji tarixida jadidlar o'ziga xos o'chmas iz qoldirganlar. Bugun ma'lumki, o'zbek adabiyoti tarixining muayyan davrini jadid adabiyoti tashkil etadi. B.Qosimovning so'zlari bilan aytganda, "Jadid adabiyoti garchi badiiyatiga ko'ra u qadar yuksak bo'lmasa-da, ilk o'zbek adabiyoti sifatida maydonga keldi va o'z davrida xalqning ma'naviy-ma'rifiy hamda madaniy saviyasini ko'tarishda muhim rol o'ynadi". Jadidlar harakatning dastlabki yillaridayoq murabbiylik faoliyati bilan birga yangi usul maktablari uchun darslik yozish orqali ham o'z zamonasining ajoyib ijodkorlari sifatida tanildilar, chunki darslik yozishga qo'l urgan har bir kishi muayyan iqtidor va ilmiy salohiyatga ega bo'lishi kerak. Shunday qobiliyatga ega jadidlarning ko'pchiligi yangi turdagi maktablar uchun zarur darslik va qo'llanmalar yozib, ilmiy va badiiy ijodda o'zlarini namoyon eta oldilar. Shu bilan birga, Turkiston xalqining ma'naviy-

ma'rifiy taraqqiyotida yozuvchi, shoir, dramaturg sifatida qalam tebratib, ijodlarida o'z davrining nafasini berishga intilganlar. Tabiatan berilgan iqtidor, ilmga bo'lgan chanqoqlik va mashaqqatli mehnat tufayli jadid ijodkorlar turli janrdagi asarlar yaratib, o'zlaridan bebaho meros qoldirdilar.

XX-asrning boshlarida jadidlar tomonidan yaratilgan o'rta asrlarga xos sxolastikmiskinlik kayfiyatini beruvchi ayrim asarlar o'rniga shijoat, ko'tarinkilik-optimistik ruhdagi asarlar o'sha davrda shakllanib kelayotgan jadid adabiyotining asosini tashkil etadi. Davrning shiddatli voqealari, Turkiston zaminida hukm surgan mustamlaka zulmidan ozor chekayotgan o'zbek xalqi hayotiga loqayd munosabatda bo'la olmagan ijodkor jadidlar qalblarida kechayotgan tug'yonlarni qog'ozga tushirishga intildilar va o'z ijodlari orqali xalqni asriy uyqudan uyg'otishga, xalqning oldingi safida turib ularni ma'rifatning nurli yo'li sari yetaklashga kirishdilar. Bugun jadid adabiyoti namoyandalari Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Is'xoqxon Ibrat, Abdulla Avloniy, Fitrat, Cho'lpon... ularning safi bir necha o'nlarni tashkil etadi.

Xalqni ilm-ma'rifatga chorlovchi, dunyo taraqqiyoti yangiliklarini targ'ib etish, insonparvarlik, vatanga bo'lgan mehr-muhabbat g'oyalari bilan yo'g'rilgan, erk va ozodlikni madh etuvchi asarlar otashqalb va beqiyos ijod sohiblari bo'lmish jadid ma'rifatparvarlari qalamiga mansubdir.

Agar jadid ijodkorlar yaratgan asarlar janriga nazar solsak, ular adabiyotning deyarli barcha janrlarida ijod qilganliklarini ko'ramiz. Ular orasida nazmda qalam tebratgan shoirlarni ham, nasr yo'lida yuksak saviyali asarlar yaratgan yozuvchilarni ham, o'zbek teatri tamal toshini qo'yib, o'zbek teatr san'atining rivojiga o'z salmoqli hissasini qo'shgan dramaturglar-u rejissyorlarni ham uchratish mumkin. O'zbek adabiyoti tarixida roman janrining asoschisi sifatida Abdulla Qodiriy tanilgan bo'lsa, drama sohasida ilk qalam tebratgan Mahmudxo'ja Behbudiy bo'ldi. Ilk badiiy va ilmiy-publitsistik asarlar ham aynan Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori, Is'xoqxon Ibrat, Abdulla Avloniy kabi jadidlar tomonidan o'zbek adabiyotiga kirib keldi. Cho'lpon, Botu, Elbek, va boshqa shu kabi zabardast shoirlar tomonidan yaratilgan she'rla bugunga qadar ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Bir so'z bilan aytganda, jadidlar o'zbek adabiyotining shakllanishi va taraqqiyotida, shuningdek, ilm-fanning rivojida o'chmas iz qoldirgan ijodkor, ma'rifatparvar sifatida tarixda qoldilar.

Jadid adabiyoti sifatida XX-asr boshida vujudga kelgan milliy adabiyot o'ziga xos xususiyatlarga ega. Avvalambor, jadidlarni ijod etishga undagan narsa — jamiyatdagi ijtimoiy muammolar. Shu ijtimoiy muammolarni yechishga intilib ijod etgan jadidlar o'z asarlarida muammolarga ma'rifiy yo'l bilan yondashdilar va ijtimoiy tengsizlik, adolatsizlik, haqsizlikka qarshi bosh ko'tardilar maydonga chiqdilar.

Jadid ijodkorlarining har biri ijod olamida o'ziga xos ijodiy uslub va mahoratga ega. O'z zamonasida sodir bo'layotgan voqea-hodisalarga nisbatan ziyraklik bilan nazar tashlab, teran mushohada etib, jamiyat taraqqiyotini orqaga tortayotgan turli muammolarni hal etishda adolatli va oqillik bilan yondashish jadidlar ijodida turli-tuman bo'yoqlarda o'z ifodasini topdi. Adabiyotshunos olim A.Aliyev ta'kidlashicha, jadidlar "Asarlarida avvalo o'zlari yashab ijod etgan davrning ma'naviy boyligini badiiy ifodalab berdilar. Zamon uchun eng ilg'or hisoblangan g'oyalarni olib chiqib, amalga oshirish uchun faol kurash olib bordilar. Mazkur g'oyalarning

aksariyati o'zining ahamiyatini hamon saqlashgina emas, bizning kunlarimizda endi kun taribiga qo'yilmoqda"¹.

Jadidlar dunyoqarashining tub o'zagini millat va xalq manfaati tashkil etgan. Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida ham jadidlar ruslashtirish siyosatiga qarshi chiqqan kishilar sifatida tarixda qoldi. Ular buning uchun avvalo tilning sofligi, o'zbek tili taraqqiyotiga katta e'tibor berdilar. Umumiy adabiy til masalasi millat rivoji, o'lkada mavjud o'zbek xalqi taraqqiyotining zarur sharti deb bildilar. Agar til sofligi masalasini Rossiyada ko'tarib chiqqan Gaspirali bo'lsa, Turkistonda Cho'lpon boshchiligida "Chig'atoy gurungi" bo'ldi. Millatning milliyligini saqlab qolish uchun ham, avvalo, uning o'z tiliga ega bo'lishi, uning yer yuzida abadiy yashab qolishi uchun ham milliy tili zarurdir.

Jadidlar yaratgan asarlar mavzusi keng qamrovli bo'lib, Turkiston xalqi hayotining deyarli barcha jabhalarini qamrab olgan. O'lka hayotidagi barcha muammolar: iqtisoddan tortib - siyosatgacha, madaniyatdan tortib - ma'rifatgacha, xalq qayg'usidan tortib - quvonchigacha, xalq dardi, maqsad-muddolari ular asarlarining butun mazmun-mohiyatini tashkil etadi. Butun bir mamlakat dardi-dunyosi, o'tmish-u buguni hamda kelajagi jadidlar asarlarida o'z ifodasini topgan.

Ma'lumki, chor Rossiyasining Turkistonni bosib olishidan asl maqsadi o'lka boyliklariga ega chiqish edi. Shuning uchun mustamlakachilikning dastlabki yillaridanoq bosqinchilar bu maqsadini amalga oshirmoq uchun yeng shimarib ishga kirishib ketdilar. Ularning Turkiston boyliklarini o'zlashtirishning dastlabki amaliyoti sifatida ruslarni ma'lum bir kishilarini bu yerga ko'chirib keltirilishidir. Ko'chib kelgan ruslarga o'lkada mavjud dehqonchilikka yaroqli yerlarning 55 foizi mahalliy aholidan tortib olib berildi. Mahalliy aholi esa to'qayzorlar-u ekinga yaroqsiz yerlarga haydab chiqarildi. Bozorlar ham asta-sekin rus manufaktura sanoati mahsuloti bilan to'ldirib borildi. Bu esa mahalliy mayda hunarmandlar - bo'zchilar, kosib, duradgorlarning bozori kasod bo'lishiga olib keldi. Mamlakatda yildan-yilga ishsizlik avj olib, o'lka aholisining aksariyat qismi borgan sari qashshoqlashib, mardikorlik, chorikorlik, aniqrog'i, ular rus kishisi qo'lida mardikor, xizmatkor bo'lib ishlashga majbur edi. Xalqning qashshoqlanishi, o'lkada mardikorlikning avj olishiga sabab bo'ldi.

Turkistonning XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy hayoti bilan bog'liq so'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, chor Rossiyasi va sovetlar davrida o'lka boyliklari bosqinchilar tomonidan ayovsiz ravishda talon-taroj etilgan. Adabiyotshunos olim Aliyev o'zining "Mahmudxo'ja Behbudiy" nomli risolasida bu masalaga to'xtalib o'tib, qimmatli ma'lumotlarni taqdim etadi: "...qishloqdan chiqadigan paxta, pilla, chorva, meva-chevadan tortib, hammasi Rossiyaga tashib ketiladigan bo'ldi... Mahalliy xalqning ma'naviy dunyosiga ham chang soldilar: turkiy xalqlarning tili, dini, milliy an'analari, urf-odat, tarixi, madaniyati, milliy his-tuyg'ulari oyoq osti qilindi. Eng qadimiy davrlardan boshlab hozirgi ma'naviy merosimizgacha mavjud qo'lyozmalar, qimmatbaho kitoblar, tarixiy yodgorliklar ruslarning markaziy shaharlariga tashib ketildi... Amir Temur, Ahmad Yassaviy maqbaralari ichidagi tilla, kumush aralashmasidan yasalgan shamdonlar, Amir Temur maqbarasi shipidagi oltindan yasalgan yulduzsimon shaklda ishlangan qandillar, qurol-aslahalar Ermitajga olib ketildi. 1883-yilda Ermitajga jo'natilgan

¹ Aliyev A. Mahmudxo'ja Behbudiy.-T.:Xazina, 1993, 10-bet.

buyumlar ichida 1168 qadimiy oltin, kumush tangalar eng qadimiy davrdan XVII asrgacha bo'lgan namunalardan iborat edi...²”.

Chor Rossiyasining o'lkada olib borgan mustamlakachilik siyosatining asl mohiyatini teran anglagan jadid ijodkorlari o'z asarlarida chor Rossiyasining talontarojlik siyosatiga qarshi mamlakatni iqtisodiy taraqqiy ettirish g'oyasini ko'tarib chiqdilar. Turkistonda yetishtirilayotgan boyliklar, noz-u ne'matlarning, xalqning moddiy va ma'naviy boyliklarini mustamlakachilar tomonidan talon-taroj bo'layotganiga e'tiborsiz qaramadilar. Ayniqsa, yurtimizda yetishtirilib, Rossiyaga arzon-garovga olib ketilayotgan mahsulotlarni o'zimizda qayta ishlash uchun yetarli shart-sharoitning yo'qligidan achinadilar. Bu holatdan chiqish uchun ilmi bo'lish, ilmga asoslangan holda xo'jalik yuritish kerak, degan fikrni ilgari suradilar: “Amerkalilar bir dona bug'doy ekub, yigirma qadoq bug'doy olurlar. Ovrupalilar o'zimizdan olg'on besh tiyinlik paxtamizni keturub, o'zimizg'a yigirma besh tiyinga soturlar! Ammo biz osiyoliklar, xususan turkistonlilar, qaymoq berub, sut oshiyimiz, non o'rniga kesak tishlaymiz. So'zning qisqasi, hozirgi zamonga muvofiq kishi bo'lmak uchun ilm va ma'rifat ila barobar iqtisod, insof, tuganmas say, bitmas g'ayrat lozimdur”³, degan edi kuyunchaklik bilan Abdulla Avloniy.

Jadidlar buning oldini olish uchun Turkistonda yetishtirilayotgan mahsulotlarning savdosi bilan shug'ullana oladigan mahalliy kadrlarni yaratish, tajribali mutaxassislar yetishib chiqarish kerak, deb hisoblaydilar. “Turkiston mevasi, donasi, toshi, tufrog'i va nimarsalari Ovrupo bozoriga ketar. Muni Ovrupo dollari kelib yuz bahoga olib ketar. Mehnatni biz qilurmiz, foydani ular ko'rar... Ovrupo ila savdo qiladurg'on kishi avvalo zamona ilmi o'qimog'i lozim. U millat taraqqiyotining ma'naviyati - ham tarbiyasi, ham iqtisodi, ham ma'rifati”⁴.

Iqtisodiy-ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy taraqqiy etgan mamlakat orzusi deyarli barcha jadid ijodkorlari asarlarida uchraydi. Xoh she'r, xoh nasr va drama bo'lsin, shu orzu-istak ufurib turadi. Hatto o'z zamonasida bunday mamlakatni yaratish mushkulligini his etgan jadidlar orasida taraqqiy etgan mamlakat haqidagi shirin xayollarida o'zlari orzu etgan mamlakatni ko'radilar. Jadidchilikning "otasi" I.Gaspiralinining “Dorul roha'idan ta'sirlangandek, turkistonlik jadid ma'rifatparvar S.Ajziy o'z xayolida go'zal Samarqandini chizadi. Uning tasavvuridagi Samarqand ozod va obod, farovon, ilm-fan samaralaridan muzayyan edi. Unda, hatto, shunchaki televideniye emas, biz bugun, 70-80 yildan keyin guvoh bo'lib turgan videotelefonlar haqida ham gap ketadi.

Vatan, yurtga sadoqat, uning dardi bilan bog'liq g'oyalar bilan yo'g'rilgan asarlar yaratish insonning qalbida shu vatan, shu yurtga mehru muhabbat yashashi kerak. O'z vatanini chin qalbdan seva olmagan kishi ijodda ham buni jonli aks ettira olmaydi. Jadidlar o'z asarlarida eng avvalo ana shu hisni aks ettira olishdi, qalblarida yongan vatan va yurt mehri bilan sug'orilgan asarlar ularning ijodidan ufurib turdi. Vatan hayoti, uning taqdiri bilan bog'liq g'oyalar jadidlar ijodining butun mazmun-mohiyatini tashkil etdi. Mamlakat hayoti bilan bog'liq qaysi soha bo'lmasin, unda ko'tarilgan g'oyalar bitta g'oyaga kelib bog'lanardi, bu g'oya - “Buyuk Turkiston” g'oyasi edi. Bu jadidlar mafkurasining bosh g'oyasi hisoblangan.

²Aliyev A. Mahmudxo'ja Behbudiy.-T.:Xazina, 1993, B.4.5.

³ Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – T.: O'qituvchi, 1992, B.33.

⁴ O'sha asarda. B.34

“Buyuk Turkiston”ni yaratmoq uchun shu o'lkada yashayotgan barcha millat va elatlarning birligi, hamfikrligi va jasoratu fidoiyligi muhim, degan qarash jadidlar asarlaridagi teran mushohadalardan biridir hisoblanadi. Buni Mahmudxo'ja Behbudiy shunday e'tirof etadi: “Chirog'larim! Boshqa xalqlar, masalan, serblar, italyanlar, armanlar, slavyanlar, polyaklar va boshqalar hatto dunyoning u uchidagi qarindoshlari ila birlashur ekanlar, boshqa katta va quvvatli davlatga tobe bo'lub, yutilub, hatto tilini yo'qotgan o'z jinsdoshlarini ajratib olib, birlashmoq'ga jon va kuchlarini sarf etar ekanlar, biz o'z ichimizdagi qarindoshlarimizdan ayrilsak, uyatdur, axmoqlikdir. Turk tomirig'a bolta urmoqlikdir”⁵.

Turli illatlar, o'zaro kelishmovchiliklar tufayli mustamlaka botqog'iga tushib qolgan Turkiston hayotida Behbudiy olg'a surgan bu g'oyalar qanchalik muhim va dolzarb bo'lsa, uning ushbu fikrlari bugungi kunda ham muhim ahamiyatga ega.

Turkiston taqdiri, millat manfaatlari hal bo'layotgan bir paytda turli qatlam va turli qarashlarga ega xalq orasida o'zaro ahillik, do'stlik va bir-biriga nisbatan sabr-toqatlilik (tolerantlik) ruhida bo'lish g'oyalari bilan sug'orilgan asarlar jadidlarning qalamiga mansub bo'lib, ularning asarlarida ilgari surilgan bunday g'oyalar faqat XX asr Turkistoni uchun emas, hamisha qimmatli g'oya sifatida yashab keldi: “Agarki biz Turkiston musulmonlari xohlasakki, - degan edi M ahmudxo'ja Behbudiy, din va millatni ittifoq etib, bugundan islohotga, ittifoqqa qadam qo'ysak, ziyoli va taraqqiyparvarlarimiz birlashib, din va millat, vatan rivoji uchun xizmat etsak, shunda biz boshqalarga qaram bo'lmaymiz”⁶.

Mamlakat taraqqiyoti, mavjud muammolarni hal etishning muhim omili shu mamlakatdagi odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga, ularning bir-birlari bilan do'st va ahil, birodar va bahamjihat yashashiga bog'liq degan qarashlarni ilgari suradi Abdulla Avloniy. “Chin do'st bo'lgan kishi boshingga kulfat va qayg'u kelgan vaqtlarda san bilan barobar qayg'urar, xotirangdagi qayg'uni bo'lishib olur. Siringni noahil va nolon kishilarga aytmas, aybingni orqangdan so'zlamasdan yuzingga aytur. Shodlik vaqtingda san ila barobar shodlanur”⁷.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak Jadidlar yaratgan asarlar xoh u darslik bo'lsin, xoh u badiiy yoki ilmiy-publitsistik asar bo'lsin, uning tub mohiyati, g'oyasi an'anaviy ishq-muhabbat masalasidan tortib, milliy til, o'zbek xalqining turmush tarzi bilan bog'liq oddiy, eng kichik masalalarni ham o'zida aks ettirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev. Sh Milliy tiklanishdan-milliy yuksalish sari. 4-jild. - T.:O'zbekiston, 2020.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. - T.: O'zbekiston, 2021.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch.- T.: M a'naviyat, 2008.
4. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. — T.: O'qituvchi, 1992.
5. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. - T.: Ma'naviyat, 2006.
6. Abdulkayrov B. Miyon Buzruk - jadid dramaturgiyasi va teatri tadqiqotchisi. - T.: Fan. 2009. 'Sharafiddinov O. M ustafo C ho'qay, C ho'lpon, Otajon Hoshim - T.: Sharq, 1993, 68-bet. 63

⁵ Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoiylilik. - T.: Ma'naviyat. 2002.B.167.

⁶ O'sha asarda.B.222.

⁷ Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. - T.: Ma'naviyat, 2006.B.15.

7. Aliyev A. Mahmudxo'ja Behbudiy. - T.: Xazina, 1993.
8. Hoji Muin. Tanlangan asarlar. - T.: Ma'naviyat, 2005.
9. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. - T.: Universitet, 1999.
10. Karimov N. Jadid teatri. - T.: Toshkent islom universiteti, 2016.
11. Mahmudov.G' Jadid adabiyotida milliy istiqloq mavzusi. - T.:O'zbekiston, 1999.
12. Munavvarqori Abdurashidxonov. Tanlangan asarlar.- T.: Ma'naviyat, 2003.
13. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoiylik. - T.: M a'naviyat,2002.
14. Rizayev Sh. Jadid dramasi. -T.: Sharq, 1997.
15. Tojiboyeva M. Jadid adabiyoti va mumtoz an'analar. -T.: "MUMTOZ SO'Z", 2011.
16. Vatan va millat muqaddasdir: (Milliy uyg'onish davri ijodkorlarining e'tirotlari). - T.: Ma'naviyat. 2000.
17. Xodjayeva D Negmatov B Jadidchilarning ma'rifatparvarlik harakatlari (O'quv qo'llanma) - T.: 2022. B. 51.52.53.54.55.56.
18. Sharafiddinov O. Mustafo Cho'qay, Cho'lpon, Otajon Hoshim. - T.: Sharq,1993.